

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/17/22-25>

Könül Xeyrulla qızı Xəlilova

Xəzər Universiteti
doktorant
kh.konul@gmail.com

AMERİKA ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ PROBLEMLƏRİN TƏCƏSSÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Təqdim olunmuş məqalədə II dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə həyatın yeknəsəqliyi, Amerikanın patriarxal əyalət gerçəkliyi təsvir olunur. Əsasən bu əhval-ruhiyyədən yaxa qurtarmaq istəyi, mənəvi böhran problemlərinin bədii ədəbiyyatda təcəssüm xüsusiyyətləri təhlil olunur. Məqalədə XX əsrin 50-ci illərinin həyat tərzini, insanların üz-üzə gəldiyi problemlərin əks olunma problemləri şərh edilir. Belə nəticəyə gəlinir ki, o dövrdə Amerikada hələ “kütləvi cəmiyyət”, bitniklərin və hippilərin təmsalında baş qaldıran kontrkultura ilə çıxış edən gənclər hərəkatı və bu hərəkatla yanaşı, onunla paralel şəkildə cərəyan edən “seksual inqilab”dan əsər - əlamət yox idi. Lakin onların rüşeymləri artıq mövcud idi.

Açar sözlər: *cəmiyyət, əxlaq, müharibə, roman, yazıçı*

Konul Kheirulla Khalilova

Khazar University
PhD student
kh.konul@gmail.com

Characteristics of embodiment of spiritual-moral problems in the American literary environment

Abstract

The presented article describes the monotony of life in the post-World War II period, the patriarchal provincial reality of America. Mainly, the desire to get rid of this mood, the characteristics of the embodiment of moral crisis problems in fiction are analyzed. The article describes the lifestyle of the 1950s, the problems of reflecting people's problems. It is concluded that at that time in America, there were still no signs of the "mass society", the counterculture youth movement in the form of beatniks and hippies, and the "sexual revolution" that was taking place in parallel with this movement. But their germs already existed.

Keywords: *society, morality, war, novel, writer*

Giriş

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərindən etibarən bədii yaradıcılıqda dünyanı əks etdirmənin alternativ yolları axtarılır, bədii əksətdirmənin tipologiyası kəskin şəkildə dəyişirdi. Bu proses müəyyən mənada dövrün özünün spesifikasiyası, o zaman baş verən hadisələrin dinamikası və digər mühüm məsələlərlə bağlı idi. O zaman Amerika cəmiyyətində “böyük depressiya” yaşanırdı, bu isə hər şeydən öncə cəmiyyətdə illər boyu gedən iqtisadi, ideoloji, siyasi və digər proseslərin yekunu olmaqla, ədəbiyyat və ümumən bədii təfəkkürdə qeyri-ənənəvi üslub meyillərinin yaranması, öz iradəsini digər hadisələrə diktə etməsi ilə nəzərə çarpırdı. Bu əsərlərdə günün tələbləri, insani münasibətlərdə baş verən böhran və bəşəri dəyərlər arasında ziddiyyət, onların bir insan ömrü boyunca doğurduğu təbəddülatlar qərribə və son dərəcə orijinal ədəbi vasitələr müstəvisində açılır, süjet, kompozisiya və bədii təhkiyənin yeni, indiyə qədər sınaqlanmamış üsulları meydana gəlir.

Müharibədən sonrakı amerikan-yəhudi ədəbiyyatı əvvəlkindən yəhudilərin faciəvi təcrübəsindən doğan tarixi kəskin dərk etmə hissilə fərqlənir. II Dünya müharibəsi zamanı yəhudilərin Avropada yaşadığı dəhşətlər dünyanın digər yerlərində yaşayan Musa qövmini də silkələyərək, onların təhtəlişürunda özünə yer etmiş tarixi qeyri-stabillik duyğusunu yenidən alovlandırdı. Kütləvi təqiblərdən, mühacirətlərdən, əsir düşərgələrində yaşananlardan və digər iri miqyaslı fəlakətlərdən sonra yəhudilər üçün dini, siyasi və etnik özünüidare etmədən öncə ekzistensial özünüidare etmə mühüm əhəmiyyət daşımağa başladı. Ona görə də müharibədən sonrakı yəhudi-amerikan ədəbiyyatının əsas problemi “İnsan olmaq nə deməkdir?” sualına cavab tapmaqdan ibarət idi (Hassan, 2002: 113). Bu mənada təsadüfi deyil ki, Amerika ədəbiyyatında II Dünya müharibəsi - insan şəxsiyyətini qiymətdən salan zaman haqqında ən rəngarəng və ən parlaq əsərlər məhz yəhudi-amerikan yazıçıları tərəfindən yazıldı.

Amerika ədəbiyyatında yəhudi mənşəli yazıçılar üçün milli kimlik məsələsi həmişə aktual olmuşdur. Digər tərəfdən də sosial və mənəvi özgələşmə mövzusu onlar üçün heç vaxt aktuallığını itirməyən əbədi mövzulardan idi. Bütünlükdə yəhudiliyə aid olan bu köklü problemlər yalnız amerikan-yəhudi ədəbiyyatının mövzu dairəsi ilə məhdudlaşmır, dünyanın digər ölkələrində yaşayan yəhudi yazarlar da öz yaradıcılıqlarında mütəmadi olaraq onlara müraciət edirdilər. Uzun əsrlər boyu özlərinin ayrıca ərəzisinin və dövlətinin olmaması, dil fərqliliyi, assimilyasiya prosesi və ona qarşı çıxma cəhdləri yəhudiliyin global problemlərindən sayılırdı. Ona görə də yəhudi milli kimliyi məsələsi ilk növbədə tarixi, sosial və siyasi səbəblərlə izah olunmalıdır.

XX əsrin ortalarında amerikan cəmiyyətində mobilliyə münasibət köklü şəkildə dəyişmişdir. İndi belə hesab olunur ki, yalnız oturmuş cəmiyyətdə uğur qazanmaq olar. Cəmiyyətdə vaxtı ilə onun onurğa sütununu təşkil edən insanlara münasibət dəyişdi. Belə hesab olunur ki, aramsız hərəkət insana ətrafdakı əşya və hadisələri adekvat şəkildə dərk etməyə - onların daxilinə nüfuz edib mahiyyətlərini üzə çıxarmağa, onları bir-birinə calamağa, onlar haqqında ətraflı və düzgün təsəvvür əldə etməyə imkan vermir: onun protaqonistləri hər şey haqqında səthi fikirlər söyləməklə kifayətlənirlər (Cantor, 1994: 78).

Amerika cəmiyyətinin böhranının artıq iki müharibəsi arasındakı dövrdə böhran müxtəlif yönümlərdən Heminqueyin, Folknerin, Fitsceraldın, Steynbekin və digər sənətkarların əsərlərində öz bədii təəcəssümünü tapırdı. İkinci dünya müharibəsi və ondan sonrakı dövr bu böhranın nəinki zəifləməsinə, yaxud yoxa çıxmasına, əksinə, onun daha da dərinləşməsinə və yeni çalarlar kəsb etməsinə səbəb oldu. Müharibə dövründə və sonrakı onilliklərdə amerikan gəncliyinin əhvalruhiyyəsi özünün adekvat ifadəsini yaradıcılıq yoluna yeni qədəm basan bəzi sənətkarları, o cümlədən Cerom Selincerin yaradıcılığında, ilk növbədə onun məşhur “Çovdarlıqda uçurumun üzərində” romanında tapmışdır. Bütövlükdə roman 17 yaşlı Holden Kolfildin həm yaşının, həm də ətraf aləminin ona təsirindən aldığı təəssüratlarının - daxili aləminin bədii ifadəsidir: yeniyetmə gənc ətraf aləmlə arasında dərin uçurum yarandığını hiss edir və bunu bir şəxsiyyət kimi emosional və intellektual böhran kimi yaşayır. Holden Kolfild zəngin ailədə dünyaya gəlmişdir və təbii ki, yüksək nüfuza malik olan bahalı, özəl məktəbdə təhsil alır. Lakin ailədə rəhbər tutulan mənəvi-əxlaqi prinsiplər və özəl məktəbdə hökm sürən əhval-ruhiyyə yeniyetməni qane etmədiyindən onda kor-təbii şəkildə formalaşan hələ son dərəcə sadəlövh olan, lakin sağlam bəşəri təməl üzərində qurulmuş prinsiplərə uyğun gəlmədiyinə görə o, məktəbdən qaçır. Məhz yaşın spesifikasi və ailə tərbiyəsi Selincerin qəhrəmanının dünyaya münasibətini müəyyən edən amillərdir (Bunbury, 1995: 78). XIX əsrin sonu - XX əsrlərdə özgələşmənin dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq qərb ədəbiyyatlarında mənəvi əxlaqi problemlərin ədəbi-bədii fikirdə psixi pozuntusu, cismani məraz kimi təəcəssümü aparıcı mövzulardan birinə çevrilmişdir. Çexovun “Altıncı palata”, T.Mannın “Möcüzəli dağ”, Sartrın “Azadlıq yollarında”, Kamünün “Taun” əsərləri buna misal ola bilər. O, cəmiyyətin və insanların eqoizminə qarşı öz eqoizmi ilə çıxış edir. Bu baxımdan onun etirazı, 50-ci illərdə bitniklərin və hippilərin timsalında istehlak cəmiyyətinə qarşı keçən əsrin 50-ci illərində yayılmış gənclər hərəkatının ideologiyasına tamamilə uyğun gəlir. Holden apriori cəmiyyətin onun nümayəndəsi olduğu sosial təbəqə üçün yaratdığı imkanlardan imtina edir. O nəyin bahasına olursa olsun cəmiyyətin iyerarxiya sistemində onun üçün nəzərdə tutulmuş “pillə” də qərarlaşmaqdan imtina edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif keçən əsrin 60-cı illərində Amerika cəmiyyətində hökm sürən böhran durumunun təsviri ilə kifayətlənməmiş, onun get-gedə 70-ci və 80-ci illərdə dərinləşməsi və faktiki olaraq cəmiyyəti mənəvi fəlakət uçurumu

qarşısında qoyması, müəyyən mənada hətta bu uçuruma yuvarlanması prosesi təsvir olunmuşdur; əgər Selincerin qəhrəmanı Holden Kolfild hələ beyzbol ketçeri statusunda uşaqların, yəni yetişməkdə olan yeni nəslin nümayəndələrini “Çovdarlığın kənarında” olan uçuruma yuvarlanmaqlarının qarşısını almaq ümidindədirsə, Apdaykın personajı Harri Enqstrom artıq bu missiyanı həyata keçirməkdən ümidini üzümüştür. Bu əlbəttə ki, ilk növbədə cəmiyyətdə böhran tendensiyaalarının dərinləşməsi ilə bağlıdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Apdayk tetralogiyada bir romandan digərinə adlayan dovşan obrazı vasitəsilə bu böhranın get-gedə dərinləşməsinin, geriyə dönməz xarakter kəsb etməsini ardıcıl şəkildə təcəssüm etməyə nail olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi ictimaiyyət yüksək bədii vasitələrlə sosial problematikanı təcəssüm etmiş sənətkarın əməyini yüksək qiymətləndirmişdir: sənətkar ədəbi tənqidçilərin milli cəmiyyətin, ABŞ-da ən qədim sayılan Pulitser və digər mükafatlara layiq görülmüşdür. Mükafat alınması ilə bağlı söylədiyi nitqlərdən birində Apdayk göstərirdi ki, “Dovşan haqqında tetralogiyasında onun əsas vəzifəsi qəhrəmanın adı normal mövcudluğunu göstərməklə bağlıdır. Bu, adi və bütün Amerika üçün “orta insanı təcəssüm edən qəhrəmandır” (Frederick, 2004: 82). Məlumdur ki, hər bir obrazda, xüsusilə müsbət qəhrəmanda sənətkar bir qayda olaraq özünün bəzi xassələrini inikas etməyə cəhd göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli yazıçılar bir qayda olaraq özlərini yalnız müsbət rakursda təqdim etməklə kifayətlənmirlər, mənfi cəhətlərini, xüsusilə hər bir insana xas olan fobiyaalarını da əks etdirməklə onlardan yaxa qurtarmağa, xilas olmağa cəhd edirlər. Lakin bütün bunlarla yanaşı mətbuat dəfələri Amerika ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan qəhrəmanla yazıçının arasındakı məsafənin azaldılması fonunda belə Apdaykla onun qəhrəmanı Harri Enqstrom arasında məsafənin faktiki olaraq yoxa çıxması faktını qeyd etmişlər (Cantor, 1994, 39). Onu da xüsusilə qeyd edirlər ki, bu təkcə müəlliflə qəhrəmanın eyni məkanda dünyaya gəlib fəaliyyət göstərməsi, yaş baxımından uyğunluqları ilə deyil, həmçinin və xüsusilə onların daxili aləminin psixoloji durumunun, hiss və düşüncələrinin faktiki olaraq üst-üstə düşməsi ilə bağlıdır. Bu sübuta yetirir ki, Apdaykın Dovşanla bağlı romanlar silsiləsi heç də müəllifin Amerika ədəbi bədii fikrində geniş yayılmış yarı avtobiografik roman tipi yaratmaq fikri olmamışdır. Apdayk simvol qəhrəmanın daxili aləmini təcəssüm etməyə cəhd göstərməklə faktiki olaraq dövrünün adamına xas olan bütün çatışmazlıqları üzə çıxarmağa və bədii vasitələrlə ifadə etmək məqsədindən çıxış etmişdir. Bununla bağlı iki məqamı qeyd etmək zəruridir. Birincisi, müəllif öz qəhrəmanın həyat yolunu özünün fərdi həyat yolu ilə maksimum yaxınlaşdırmaqla paradoksal nəticə əldə etməyə nail olmuşdur. Məlum olmuşdur ki, cəmiyyətin üz-üzə gəldiyi problemlərin adekvat təcəssümü fərdi talelərin təcəssümündən keçir. Məhz fərd bütün sosial, ideoloji, mənəvi-əxlaqi problemlərin düyünləndiyi yerdir: şəxsiyyət ictimai fəlakəti öz fərdi fəlakəti kimi yaşayır, buna görə də müəllif və onun qəhrəmanı adekvat şəkildə “sadə amerikalıya”, “yoldan keçənə” xas olan bütün kompleksləri ehtiva edir. “Dovşan, qaç” romanının qəhrəmanı Harrinin iyirmi altı yaş ıvar. Psixoloji cəhətdən bu yaş şəxsiyyətin qocalması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsanda bu elə bir yaş dövrüdür ki, onun dünya haqqında, insanlar haqqında təsəvvürləri hələ sırf idealist səciyyə daşıyır. İyirmi altı yaşında insan hələ özü üçün rəasionalist fəaliyyət sistemi qurub, ona uyğun hərəkət etmək iqtidarında deyil. Harri evlidir, ikinci uşağının dünyaya gəlməsini gözləyir, kiçik bir mağazada reklam agentı işləyir, evdar qadınlara müxtəlif məişət əşyaları nümayiş etdirir. O, işindən də, aldığı əmək haqqından da narazıdır. Bütün bu cəhətlər Apdaykın qəhrəmanın fikrincə insana gərçəkliyin zəhlətökən gündəlik qayğılarından ayrılmaq imkanı verir. Mənəvi–mədəni böhran problemi Apdaykın əsərində özünün yeni görmə bucağından şərhini tapır (Bryant, 2004: 78).

Ernest Heminqvayın da o dövrdə dillər əzbəri olan yığcam və dəqiq cümləsi ədəbiyyatşünaslar arasında mübahisə obyektinə çevrilmişdi – mətnaltı lay varmı, yoxsa bütünlüklə belə bir sahə mövcud deyildir? O, kütləvi şüurun elə dərin laylarına, mədəniyyətin elə humanist incəliklərinə enirdi ki, burada dünyanın əksər xalqlarının adət və mərasimləri mükəmməl şəkildə ifadə edilirdi. U.Folknerin yaradıcılığında insan konsepsiyası məsələsini, fikrimizcə, XX əsrin əvvəllərində bütün Amerika ədəbiyyatı kontekstində araşdırmaq daha faydalı olardı. Tədqiqatçıların fikrincə, bu kimi qlobal və idraki məsələlər bədii təfəkkürdə fərdi olanla ümumi xüsusiyyətlərin vəhdətində, bu son dərəcə mühüm fəlsəfi və bədii məsələlərin qovuşuğunda araşdırılmalıdır və belə olduqda hər hansı konkret dövr, yaxud yazıçının poetika sistemində önəmli yer tutan, onu bu və ya digər mövzunu dərinlən işləməyə məcbur

edən amilləri ön plana çıxarmağa məcbur edir (Bryant, 2000: 415)

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərindən etibarən bədii yaradıcılıqda dünyanı əks etdirmənin alternativ yolları axtarılır, bədii əksətdirmənin tipologiyası kəskin şəkildə dəyişirdi. Bu proses müəyyən mənada dövrün özünün spesifikasiyası, o zaman baş verən hadisələrin dinamikası və digər mühüm məsələlərlə bağlı idi. O zaman Amerika cəmiyyətində “böyük depressiya” yaşanırdı, bu isə hər şeydən öncə cəmiyyətdə illər boyu gedən iqtisadi, ideoloji, siyasi və digər proseslərin yekunu olmaqla, ədəbiyyat və ümumən bədii təfəkkürdə qeyri-ənənəvi üslub meyllərinin yaranması, öz iradəsini digər hadisələrə diktə etməsi ilə nəzərə çarpırdı. Bu əsərlərdə günün tələbləri, insani münasibətlərdə baş verən böhran və bəşəri dəyərlər arasında ziddiyyət, onların bir insan ömrü boyunca doğurduğu təbəddülatlar qərribə və son dərəcə orijinal ədəbi vasitələr müstəvisində açılır, süjet, kompozisiya və bədii təhkiyənin yeni, indiyə qədər sınılanılmamış üsulları meydana gəlir. Bu mənada Con Steynbek, Cozef Konrad, Uilyam Folkner və Ernest Heminqueynin yaradıcılığında gedən prosesləri izləmək maraqlı olardı (The Moderns, 2002: 315).

Con Steynbekin “Qəzəb salxımı” və Ernest Heminqueynin “Əcəl zəngi” romanları bu baxımdan səciyyəvidir (Bay, 1998: 156). Romanda sosial bəla qəsəbədə məskunlaşan bütün Coudların oradan çıxarılması haqqında sərəncam verən Bankın təmsalında göstərilir. Con Steynbekin romanını əminliklə romanxəbərdarlıq adlandırmaq mümkündür, Steynbek roman vasitəsi ilə insanlara müraciət edir: “Nəhəng mülkiyyətçilər gözləri ilə gördükləri özlərinə yaxın insanları döyürlər”. Con Steynbekin romanı insan haqqında özünəməxsus himndir. “İnsanın son və aydın funksiyası – Con Steynbekin lirik qəhrəmanı deyir ki, – təkcə öz xeyrin üçün deyil, başqalarını xoşbəxt etməkdir, bu elə insan deməkdir”. Con Steynbekin əsas qəhrəmanları elə bu tipli insanların arasından seçilir. – Ma, Tom, Keysi. Romanın sonunda özünün balaca dünyasına qapanıb qalan Roza Sarena nəhayət qismətinə qovuşur.

Nəticə

Məlumdur ki, roman simvolik səhnə ilə başa çatır. Ailədən çıxıb bir daha geri qayıtmayan uşağı Roza Sarena əmizdirir. Həyat davam edir. “İnsan hər bir məhrumiyyətdən sağ çıxır, dözüür, dayanır”, Con Steynbekin romanlarının məğzini Uilyam Folknerin bu fikirləri ilə ümumiləşdirmək mümkündür. Ümumilikdə götürdükdə o dövrün roman qəhrəmanının əsas qayəsi, onların hərəkətlərinin əsas fəlsəfi mayası daha güclü şəkildə Folknerin estetikasında ifadəsini tapıb.

Ədəbiyyat

1. Hassan, I. (2002). Contemporary American Literature: 1945-1972 – an introduction. N.T., Ungar, 194 p.
2. Cantor, J. (1994). Some People Just Know How to Fly Text. J.Cantor N.Y. Times. August 28, 8 p.
3. Bunbury, S. (1995). New York State of Mind Текст. S. Bunbury. The Age. Dec 16, 7 p.
4. Frederick, F. (2004). No Pie in the sky; the hobo as American cultural Hero. N.T., Citadel Press, 95 p.
5. Bryant, J. (2004). The open decision. The contemporary American novel and its intellectual background. Text. N.Y., The Free press; L., Collier Macmillan, 415 p.
6. Bryant, J. (2000). The open Decision. The Contemporary American novel and its Intellectual background. The Free Press TTQ, 415 p.
7. The Moderns. (2002). An anthology of New Writing in America. Ed. By LeRoi Jones, Corinth Books, XVI, 315 p.
8. Bay, M. (1998). A Handbook of American Literature. St. Lucia (Queensland), University of Queensland Press, p.211-661.

Göndərilib: 02.10.2022

Qəbul edilib: 13.11.2022